

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΑΡΓΟΥΣ

Συνέδρια - 14

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

BENETIA – ΑΡΓΟΣ
ΣΗΜΑΔΙΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ
ΣΤΟ ΑΡΓΟΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ
(Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ – ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ - BENETIA 2010

ISBN 978-960-7743-51-0

ΑΘΗΝΑ -
BENETIA
2010

Εξώφυλλο:

Άποψη του Άργους.
Alphonsus Lasor a Varea (= Raphael
Savonarola), *Universus terrarum orbis
scriptorum calamo delineatus*,
Πάντοβα 1713.

Copyright © 2010

ISTITUTO ELLENICO DI STUDI BIZANTINI
E POSTBIZANTINI DI VENEZIA

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Castello 3412 (Ponte dei Greci) – 30122 Venezia

Tel. 0039 0415226581, fax 0039 0415238248

E-mail: info@istitutoellenico.org

ISBN

BENETIA – ΑΡΓΟΣ

ISTITUTO ELLENICO DI STUDI BIZANTINI
E POSTBIZANTINI DI VENEZIA

COMUNE DI ARGOS

Convegni - 14

ATTI DELL' INCONTRO SCIENTIFICO INTERNAZIONALE

VENEZIA – ARGOS
SEGNI DELLA PRESENZA VENEZIANA
AD ARGOS E LA SUA REGIONE
(Argos, 11 ottobre 2008)

A CURA DI

CHRYSSA MALTEZOU – ANGELIKI PANOPOULOU

ATENE - VENEZIA 2010

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΑΡΓΟΥΣ

Συνέδρια - 14

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

ΒΕΝΕΤΙΑ – ΑΡΓΟΣ
ΣΗΜΑΔΙΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ
ΣΤΟ ΑΡΓΟΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ
(Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ – ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ - ΒΕΝΕΤΙΑ 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ.....	9-10
ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Εισαγωγικό σημείωμα	11-14
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΠΟΥΡΗΣ, Χαιρετισμός	15-16
ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΔΩΡΟΒΙΝΗΣ, Χαιρετισμός/Απολογισμός	17-18
ΘΑΝΟΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Η Αργολίδα την περίοδο 1350-1400. Το τέλος της φραγκοκρατίας και η αρχή της βενετοκρατίας	19-38
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΖΑΒΑΡΑ, Η οργάνωση της διοίκησης και της άμυνας του Άργους κατά την πρώτη βενετοκρατία.....	39-79
GUILLAUME SAINT-GUILLAIN, Abus de pouvoir ou gouvernance de proximité? Administrateurs vénitiens et administrés à travers l'exemple de la prise d'Argos par les Ottomans en 1397	81-119
ΜΑΡΙΝΑ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Η κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού του Άργους στα τέλη του 14ου αιώνα	121-133
WALTER HABERSTUMPF, Il commercio veneziano ad Argo (secoli XIII-XIV).....	135-144
ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, Συγκρούσεις στην πεδιάδα του Άργους μεταξύ Βενετών και Οθωμανών κατά την εκστρατεία του Fran- cesco Morosini στην Πελοπόννησο (τέλη 17ου αιώνα).....	145-156
ΑΛΕΞΗΣ ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, Το Άργος και το διαμέρισμά του στην όψιμη βενετική περίοδο. Η θέση της πόλης στη βενετική επικρά- τεια, πληθυσμιακά και γαιοκτητικά φαινόμενα.....	157-168

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΤΕΦ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, Η εκκλησιαστική ιστορία του Άργους κατά τη δεύτερη βενετοκρατία.....	169-188
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΤΟΚΟΣ, Απογραφή του πληθυσμού και των κτισμάτων του Άργους κατά τη δεύτερη βενετοκρατία	189-200
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η αργολική πεδιάδα στα τέλη του 17ου αιώνα. Λιβάδια και υδάτινοι πόροι.....	201-214
SIRIOL DAVIES, Economy and Society in Venetian Argos, 1700- 1705.....	215-226

Δέσποινα Στεφ. Μιχάλαγα

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΡΟΤΙ ΕΙΝΑΙ ΑΓΝΩΣΤΟΣ ο χρόνος διάδοσης του χριστιανισμού στο Άργος¹, βέβαιο είναι ότι η πόλη αυτή, ίσως εξαιτίας της εγγύτητάς της με την αποστολική εκκλησία της Κορίνθου, ήδη από τα τέλη του 4ου αιώνα ήταν οργανωμένη επισκοπή, αφού ο επίσκοπος Άργείων Γενέθλιος μνημονεύεται, το 448, στην τοπική σύνοδο της Κωνσταντινούπολης.² Αντίθετα το Ναύπλιο, το οποίο τότε βρισκόταν στην περιφέρεια της επισκοπής Άργους, εμφανίζεται μόλις το 539.

Η επισκοπή Άργους υπαγόταν στη μητρόπολη Κορίνθου, η οποία έως τον 8ο αιώνα, ανήκε στη δικαιοδοσία του πάπα της Ρώμης.³ Ο μεγάλος αριθμός

1. Για την εκκλησιαστική ιστορία του Άργους βλ. γενικά R. Janin, «Argos», *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* 3, Παρίσι 1930, σ. 80· Β. Α. Μυστακίδης, «Επισκοπικοί κατάλογοι», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 12 (1936), 161-163· Γ. Ι. Κονιδάρης, «Άργους και Ναυπλίου μητρόπολις», *Θρησκευτική και Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια* 2 (1937), 38-47· Χ. Γ. Πατρινέλης, «Αργολίδος Μητρόπολις», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (στο εξής ΘΗΕ) 3 (1963), στήλ. 51-58· Βασίλειος Γ. Ατέσης, *Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1975, σσ. 17-21· Βούλα Κόντη, «Συμβολή στην Ιστορική Γεωγραφία του νομού Αργολίδας», *Σύμμεικτα* 5 (1983), 169-202· Αγνή Βασιλικοπούλου, «Συμβολή στην ιστορία της μητροπόλεως Άργους», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών*, Αθήνα 1989, σσ. 405-413, όπου και η σχετική σύγχρονη βιβλιογραφία.

2. Ας σημειωθεί επίσης, ότι ως πρώτος επίσκοπος Άργους αναφέρεται, σε φιλολογικές πηγές, ο Περιγένης τον 2ο αιώνα. Ο διάδοχος του Γενεθλίου, Ονήσιμος, μετείχε των εργασιών της Δ' Οικουμενικής Συνόδου (451).

3. Με αφορμή την εικονομαχία, ο αυτοκράτορας Λέων Γ' (717-741) απέσπασε τις εκ-

ελλαδικών επισκοπών πριν την εικονομαχία συρρικνώθηκε μετά την υπαγωγή τους στον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Ανάλογα λοιπόν, μετά διάφορες περιπέτειες και των δύο πόλεων (Άργους και Ναυπλίου), ως συνενωμένων ή χωριστών επισκοπών,⁴ τελική ένωσή τους τοποθετείται λίγο μετά το 879⁵ και πρώτος επίσκοπος της ενωμένης επισκοπής (ή καλύτερα των ενωμένων πόλεων) Άργους και Ναυπλίου θεωρείται ο άγιος Πέτρος,⁶ ο οποίος μετείχε σε σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη το 920.

Το Ναύπλιο έκτοτε αποτελούσε περιφέρεια της επισκοπής Άργους, αν και συχνά δεν μνημονευόταν επίσημα στον τίτλο του επισκόπου, πιθανώς ως δευτερεύουσα πόλη. Από το 1144 εμφανίζεται και αυτό στα έγγραφα και σε μερικά, μάλιστα, προηγείται.⁷

Το Άργος αποσπάστηκε από τη μητρόπολη Κορίνθου το 1189 και ανυψώθηκε σε μητρόπολη, χωρίς όμως υποκείμενες επισκοπές.⁸ Κατά τη δι-

κλησίες του Ανατολικού Ιλλυρικού, της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας από τη διοικητική εξάρτηση της Ρώμης και τις ένταξε στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Βλ. ενδεικτικά Γ. Ι. Κονιδάρης, «Ιστορικόν σημείωμα. Η παλαιότερα μνεία της Μαΐνης και της επισκοπής αυτής», *Θεολογία* 22 (1951), 652-656.

4. Για το ζήτημα της ύπαρξης διαφορετικών επισκοπών βλ. Βούλα Κόντη, «Το Ναύπλιο και οι σχέσεις του με την επισκοπή Άργους κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο», *Σύμμεικτα* 15 (2002), 131-148, όπου και η πληρέστερη σύγχρονη βιβλιογραφία.

5. Ν. Α. Βέης, «Συμβολές στην Εκκλησιαστική Γεωγραφία Ελλάδος κατά τον Μεσαίωνα και τα Νεώτερα χρόνια», *Πελοποννησιακά* 25 (2000), 298-302 (αναδημοσίευση του «Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit», *Oriens Cristianus* 14 (1914), 238-278, μτφρ. Regine Quack-Μανουσάκη).

6. Χ. Παπαοικονόμου, *Ο πολιούχος του Άργους Άγιος Πέτρος, επίσκοπος Άργους ο θαυματουργός*, Αθήνα 1908, όπου και γενικότερα στοιχεία της εκκλησιαστικής ιστορίας του Άργους· Ε. Στασινόπουλος, *Άγιος Πέτρος επίσκοπος Άργους ο θαυματουργός, 855-925 μ.Χ.*, Αθήνα 1974· Κ. Θ. Κυριακόπουλος, *Αγίου Πέτρου επισκόπου Άργους, βίος και λόγοι*, Αθήνα 1976. Ας διευκρινισθεί στο σημείο αυτό, ότι ο χαρακτηρισμός του αγίου Πέτρου, στην Ακολουθία του, ως *αρχιεπισκόπου*, δεν σημαίνει ότι η επισκοπή είχε προβιβασθεί σε αρχιεπισκοπή, αφού είναι γνωστό ότι υπαγόταν ως β' επισκοπή στη μητρόπολη Κορίνθου. Κονιδάρης, «Άργους και Ναυπλίου», 40. Την προβληματική σχετικά με τον όρο «αρχιεπίσκοπος» βλ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, «Ο τίτλος του Αρχιεπισκόπου», *Θεολογία* 13 (1935), 289-295· Γ. Ι. Κονιδάρης, «Αρχιεπίσκοπος», *ΘΗΕ* 3 (1963), στήλ. 317-333· ο ίδιος, *Περί τον τίτλον του "Αρχιεπισκόπου"*, Αθήνα 1963/4.

7. Τη σχετική προβληματική βλ. Κόντη, «Το Ναύπλιο και οι σχέσεις του με την επισκοπή Άργους», 145-147.

8. Βλ. επίσης Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες. Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί*

άρκεια της φραγκοκρατίας στο Άργος έδρευε λατίνος επίσκοπος και η ορθόδοξη ιεραρχία είχε απομακρυνθεί, ενώ στην πρώτη βενετοκρατία τους Ορθόδοξους ποίμαιναν πρωτοπαπάδες.⁹ Η έδρα του ορθόδοξου ιεράρχη έως το 1212 ήταν το Άργος, το οποίο συνέχισε να αποτελεί έδρα και του λατίνου επισκόπου. Μετά την οθωμανική επίθεση του 1397 η έδρα του προκαθήμενου της εκκλησίας μεταφέρθηκε στο Ναύπλιο.¹⁰

Η τοπική εκκλησία, παρά την έλλειψη ποιμενάρχη και τις καταπιέσεις του λατινικού κλήρου, παρέμεινε σταθερή στην Ορθοδοξία και δεν αφομοιώθηκε από τους ετερόδοξους. Η μητρόπολη Άργους και Ναυπλίου ανασυστήθηκε¹¹ το 1541 από τον πατριάρχη Ιερεμία Α΄ (β΄ 1537-1545)¹² και ο ιεράρχης της Δωρόθεος (1541-1547)¹³ έδρευε στο Ναύπλιο.

Στα εκκλησιαστικά Τακτικά¹⁴ έως και το 15ο αι. αναγράφεται ο ιεράρχης της περιοχής με τον τίτλο του Άργους. Αμέσως μετά την Άλωση, ο προκαθήμενος της μητροπόλεως τιτλοφορείται Άργους καὶ Ναυπλίου και στην «τάξη» των μητροπόλεων¹⁵ κατέχει την τελευταία θέση

των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρις Ιωακείμ Γ΄ του από Θεσσαλονίκης. 36-1884, Αθήνα 1996², σ. 242.

9. Κονιδάρης, «Άργους και Ναυπλίου», 42· Πατρινέλης «Αργολίδος Μητρόπολις», 54· Βασιλικοπούλου «Συμβολή», σσ. 412-413· Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Η Εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την Άλωση*, Αθήνα 1992, σσ. 128-129. Για τη λατινική επισκοπή Άργους βλ. Μ. Φώσκολος «Η Καθολική Εκκλησία Άργους - Ναυπλίου», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 1 (1992), 31-39, 45-47 [= *Anno Domini* 1 (2003), 153-164, με προσθήκη νεότερης βιβλιογραφίας].

10. Κονιδάρης, «Άργους και Ναυπλίου», 43· Πατρινέλης, «Αργολίδος Μητρόπολις», 54· Βασιλικοπούλου, «Συμβολή», 412.

11. Π. Γ. Ζερλέντης, «Ανασύστασις της Μητροπόλεως Άργους και Ναυπλίας κατά το 1541», *Αθηνά* 27 (1915), 202-207· Γριτσόπουλος, *Η Εκκλησία*, σσ. 129-130· Μ. Ι.-Μ. Στρουμπάκης, *Ιερεμίας Α΄ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ο βίος και το έργο του*, Αθήνα 2000, σσ. 64-66.

12. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, σσ. 383-385.

13. Ατέσης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, σσ. 18-19· Γριτσόπουλος, *Η Εκκλησία*, σσ. 129-136.

14. Πρβλ. ενδεικτικά Βασιλικοπούλου, «Συμβολή», σσ. 405-413. Επίσης, τα Τακτικά των σκοτεινών αιώνων, σε παράλληλη αντιστοιχία, σε: Γ. Ι. Κονιδάρης, «Παρατηρήσεις εις τα περί Επισκοπών της Λακωνικής κατά τους ένδεκα πρώτους αιώνες της Καθολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας της Ελλάδος», *Λακωνικά Σπουδαί* 5 (1980), 414-415.

15. Πρβλ. J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Παρίσι 1981, σ. 420, όπου μζ' η Άργους και Ναυπλίου. Στην αρχή της βενετικής κατοχής της Πελοποννήσου, σύμφωνα με τον κατάλογο των αρχιερέων, προσδιορίζουμε το Τακτικό, το οποίο δημοσιεύθηκε σε: Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Τακτικόν των Ορθόδοξων Εκκλησιών της Ανατολής και κατάλογος Αρχιερέων ακμασάντων εν αυ-

στην πελοποννησιακή ιεραρχία.¹⁶ Θεωρείται ότι από το 1690 και εξής, ο τίτλος μετατρέπεται σε *Ναυπλίου καὶ Ἄργους* ἢ απλῶς *Ναυπλίου*.¹⁷

ταίς μεταξύ του ΙΖ' και ΙΗ' αιώνας», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* (στο εξής ΔΙΕΕ) 3 (1889), 468-471, όπου όμως ο *Ναυπλίου* και Ἄργους καταλάμβανε την 60^ή θέση. Αντίστοιχα και στο άγνωστης προέλευσης *Τακτικό* από τη μονή Χρυσοπηγής Δίβρης, μέρος του οποίου δημοσιεύθηκε σε: Ερευνητής (ψευδώνυμο του Κ. Ψυχογιού), «Τακτικόν του ΙΖ' αιώνας», *Ηλειακά* 21 (1961), 642-643, η Ἄργους καὶ *Ναυπλίου* καταλάμβανε την 47^η θέση των μητροπόλεων. Σημαντική παραμένει η συμβολή του Αθηνών Μελετίου (Μήτρου), στη *Γεωγραφία* του οποίου αναφέρεται η τάξη των επισκοπών. Βλ. κατάλογο σε: Κ. Θ. Κυριακόπουλος, *Μελέτιος (Μήτρος) Αθηνών, ο γεωγράφος (1661-1714)*, τ. Β', Αθήνα 1990, σσ. 727-728 και 729 για το Ἄργος. Διαφορετική σειρά στην εκκλησιαστική ιεραρχία παρατηρούμε μετά το 1715. Για την «τάξη» των μητροπόλεων και επισκοπών μετά την Οθωμανική κατάκτηση βλ. Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους προκαθημένους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος - αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήνα 1998, σσ. 248-251· Γ. Ι. Κονιδάρης, *Επίτομος Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος (49/50-1938)*, Αθήνα 1938, σσ. 313-315· ο ίδιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος, από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα (49/50-1966)*, τ. Β', Από των αρχών του Η' αιώνας μέχρι των καθ' ημάς χρόνων εν επιτομή, Αθήνα 1970², σσ. 173-176. Βλ. επίσης Θεόκλητος Φιλιππαίος, «Τα "Τακτικά" και η Εκκλησία Πελοποννήσου», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών*, Αθήνα 1976, σ. 189.

16. R. Janin, «Argos», 80. Στις Εκθέσεις των Προνοητών της Πελοποννήσου αναφέρεται ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία διαρθρωνόταν από 12 διαποιμνόμεντες επισκόπους, στους οποίους είχαν προστεθεί 16 τιτουλάριοι. Σ. Π. Λάμπρος, «Εκθέσεις των Βενετών Προνοητών της Πελοποννήσου εκ των εν Βενετία αρχείων εκδιδόμεναι», ΔΙΕΕ 5 (1900), 465, 696· Κονιδάρης, *Επίτομος Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 326. Σύμφωνα με το Γενικό Προνοητή Giacomo Corner επίσης, στην Πελοπόννησο η καρδιά των λαών *viene maneggiata da sei arcivescovi che risiedono nelle principali provincie e diciotto suffraganei di non poca autorità...* Σ. Λάμπρος, «Σημειώσεις περί της εν Πελοποννήσω Βενετοκρατίας», *Νέος Ελληνομνήμων* (στο εξής ΝΕ) 21 (1927), 179. Βλ. επίσης Σ. Π. Λάμπρος, «Η περί Πελοποννήσου έκθεσις του Βενετού Προνοητού Κορνέρ», ΔΙΕΕ 2 (1885), 297. Πρβλ. Α. Τσελίκας, «Μεταφράσεις βενετικών εκθέσεων περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά* 15 (1984), 135. Ένας έδρευε στην Τριπολιτσά (ο Αμυκλών) και 4 ψιλῶ ονόματι, 12 ἐπίσκοποι και 11 ψιλῶ ονόματι (Πρβλ. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 193) και ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία είχε δική της ιδιαίτερη διαίρεση, διαφορετική από την πολιτική κατάτμηση της χερσονήσου, δηλ. 6 μητροπόλεις, Ρωμανίας (Ἄργους και Ναυπλίας), Κορίνθου, Πατρών, Αρκαδίας (Χριστιανουπόλεως), Μονεμβασίας και Λακεδαιμονίας με υποκείμενες επισκοπές. Λάμπρος, «Εκθέσεις των Βενετών Προνοητών», 650, 696. Η φαινομενική αντιφατικότητα στην προκειμένη περίπτωση δεν θα πρέπει να ξενίζει, αφού οι Ρωμαιοκαθολικοί καθυστέρησαν να κατανοήσουν την εκκλησιαστική διαίρεση, ιεραρχία και τάξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας στα κατακτημένα από αυτούς εδάφη.

17. Πατρινέλης, «Αργολίδος μητρόπολις», 55· Βασιλικοπούλου «Συμβολή», σ. 413.

Ο σύγχρονος της δεύτερης βενετοκρατίας,¹⁸ από Ναυπάκτου και Άρτης, Αθηνών Μελέτιος Μήτρου, στη Γεωγραφία του σημείωνε ότι: Μητρόπολις τὸ πάλαι... καὶ πρωτεύουσα ἦτον τὸ Ἄργος, τετιμημένον τανῦν μεθρόνον Ἀρχιεπισκόπου, ἀγκαλὰ πρῶτον ἦτον Ἐπισκοπὴ τοῦ Κορίνθου, σῶζει τανῦν μόνον τὸ ὄνομα, οὐ μὴν δὲ καὶ τὴν ἀρχαίαν ἀξίαν.¹⁹ Αντίστοιχα, σύμφωνα με την από τον Αγαμέμνονα Τσελίκια μεταφρασμένη έκθεση του Συνδίκου Καταστιχωτῆ Marin Michiel, στο Ναύπλιο²⁰ έδρευε ο ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος,²¹ ο οποίος επεξέτεινε τη δικαιοδοσία του και στο Άργος, όπου άλλοτε έδρευε επίσκοπος, εκούσια υποτελής του, καταβάλλοντας χρήματα στο ταμείο της Αρχιεπισκοπής. Αλλά και ο περιηγητής - ιατρός

18. Για την πόλη και την περιοχή της κατά τη διάρκεια της βενετικής κατοχής βλ. Ι. Ε. Ζεγκίνης, Το Άργος διὰ μέσου των αιώνων, Πύργος 1968², σσ. 203-209. Επίσης Α. Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Δ', Τουρκοκρατία 1669-1812, Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 53· Ευτυχία Δ. Λιάτα, Αργεΐα γη. Από το τεριτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17ου, αρχές 19ου αι.), Αθήνα 2003, σσ. 35-36, 38-39, όπου και η σύγχρονη βιβλιογραφία· η ίδια, «Όψεις της κοινωνίας τ' Αναπλίου στις αρχές του 18ου αιώνα. (Με αφορμή μια διαθήκη)», Άνθη Χαρίτων, Βενετία 1998, σ. 250. Για την εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής κατά της δεύτερη βενετοκρατία βλ. Δέσποινα Σ. Μιχάλαγα, Συμβολή στην Εκκλησιαστική Ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία (1685-1715), Αθήνα 2008.

19. Μελέτιος (Αθηνών), Γεωγραφία παλαιά και νέα. Συλλεχθεΐσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών και Νέων, και εκ διαφόρων Επιγραφών, των εν λίθοις, και εις κοινήν Διάλεκτον εκτεθεισα χάριν των πολλών του ημετέρου Γένους, Βενετία 1728, σ. 378.

20. *In Romania ha la sua sede l'Arcivescovo Greco, che estende la sua guirisdizione in Argos, dove alter volte vi rissedeva un Vescovo, quale volontatiamente s'è esibito di contribuire alla cassa predetta doicento reali annui*, βλ. Σ. Π. Λάμπρος, «Τα Αρχεία της Βενετίας και η περί Πελοποννήσου έκθεσις του Μαρίνου Μικιέλ», στο βιβλίο του ίδιου, Ιστορικά Μελετήματα, Αθήνα 1884 (αναστ. έκδ. Αθήνα 1979), σ. 213. Πρβλ. Α. Τσελίκας, «Μεταφράσεις βενετικών εκθέσεων περί Πελοποννήσου. Β' 2. Η έκθεση του συνδίκου καταστιχωτού Μαρίνου Μικιέλ», Πελοποννησιακά 17 (1989), 154. Άλλη εκδοχή της μετάφρασης βλ. Κονιδάρης, «Άργους και Ναυπλίου», 44. Ακόμη Ναυπλία... πόλις παραθαλασσία, με λιμένα εύρυχωρότατον, κληθεΐσα οὕτως από τοῦ ναυσι προσηλεισθαι, έπισκοπή πρότερον τοῦ Κορίνθου, ὅπως καὶ τὸ Ἄργος, ὕστερον ἔγινε Μητρόπολις. Μελέτιος (Αθηνών), Γεωγραφία παλαιά και νέα, σ. 380.

21. Ο όρος Αρχιεπίσκοπος, ως τίτλος, δηλώνει τη διοικητική ή τιμητική διάκριση του φέροντος το λειτουργήμα του α' βαθμού της Ιερωσύνης, δηλαδή του Επισκόπου. Ανάλογα και στη Δύση ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει το Μητροπολίτη. Βλ. σχετικά Δέσποινα Σ. Μιχάλαγα, «Ο αρχιεπισκοπικός τίτλος του Ρέοντος και Πραστού Ιακώβου Σαλούφα», Γ' Διεθνές Συνέδριο Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών, Η Πελοπόννησος κατά την Τουρκοκρατία και τη Βενετοκρατία (1460-1821), (υπό έκδοση).

Alessandro Pini²² στην περιγραφή της Πελοποννήσου, την οποία δημοσίευσε ο Αλέξης Μάλλιαρης, αναφέρει ότι οι κάτοικοι του Άργους: *Non vi hanno vescovo essendo l'arcivescovo di Romania col titolo ancora di Argos*.

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει σαφώς, ότι το Άργος εκκλησιαστικά συνεξετάζεται με το Ναύπλιο. Από τις τρεις σύγχρονες μαρτυρίες όμως, εκτός από την επιβεβαίωση ότι:

- προηγουμένως ήταν επισκοπή υποκείμενη στη μητρόπολη Κορίνθου,
- ότι προάχθηκε σε Μητρόπολη, και
- ότι κάποτε ήταν πρωτεύουσα πόλη, προκύπτουν τα εξής ζητήματα:
- τί σημαίνει ότι είναι *τετιμημένον τανῦν μὲ θρόνον Ἀρχιεπισκόπου*,
- ποιός ο εκούσια υποτελής στη μητρόπολη Ναυπλίου επίσκοπος, ο οποίος κατέβαλε χρήματα στο ταμείο της Μητροπόλεως,
- και πως συμβιβάζονται με τις πληροφορίες ότι:
- *σώζει τανῦν μόνον τὸ ὄνομα, οὐ μὴν δὲ τὴν ἀρχαίαν ἀξίαν* και
- ότι δεν υπάρχει επίσκοπος, παρά ο μητροπολίτης Ναυπλίου φέρει επίσης τον τίτλο του Άργους.

Είναι όμως, κατά κάποιον τρόπο, δυνατό να θεωρηθεί, ότι το Άργος ήταν τιμημένο με αρχιεπισκοπικό θρόνο, αυτόν του Ναυπλίου και Άργους, αφού ο όρος Αρχιεπίσκοπος χρησιμοποιείται από τους Λατίνους προκειμένου να δηλώσει τον Μητροπολίτη και κατ' επέκταση ή μίμηση αυτών χρησιμοποιούνταν την εποχή εκείνη. Στον τίτλο αυτό συνηγορεί μάλιστα το γεγονός, ότι, όπως οι Αρχιεπίσκοποι, ο Ναυπλίου και Άργους δεν είχε υποκείμενες επισκοπές. Υπάρχει ακόμη η πιθανότητα, στο Άργος να έδρευε πατριαρχικός εξάρχος,²³ ίσως αυτός του Αγίου

22. Α. Μ. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini: Ανέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*, Βενετία 1997, σ. 45.

23. Για το θεσμό των πατριαρχικών εξάρχων και εξαρχιών βλ. Κ. Μ. Ράλλης, «Περί των εκκλησιαστικών εξάρχων», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 11 (1936), 146-152· Α. Α. Αγγελόπουλος, *Η Εξαρχία Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 13-19· Ε. Ι. Κωνσταντινίδης, «Το κανονικόν καθεστώς της πατριαρχικής εξαρχίας Πάτμου», *Ι. Μονή Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου - 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988)*, Αθήνα 1989, σσ. 11-22· Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση, Αθήνα 1995, σσ. 201-210, 733· ο ίδιος, «Ο εκκλησιαστικός τίτλος των υπερτίμων και εξάρχων», *Εκκλησία* 72 (1995), 407-408, 459-461, 490-493, 545-547· Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξαρχίας, 14ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 1995, όπου η σύγχρονη βιβλιογραφία.

Ιωάννου,²⁴ ο οποίος να απέδιδε δίκαια στον υπερκείμενο μητροπολίτη του.

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης βενετοκρατίας, είναι γνωστό ότι τη μητρόπολη Ναυπλίου και Άργους ποίμανε ο Σίλβεστρος,²⁵ ο οποίος μετά την κατάληψη του Ναυπλίου, κατά την υποδοχή²⁶ του Morosini, παρουσιάσθηκε σ' αυτόν με 2.000 Έλληνες, εκφράζοντας ευγνωμοσύνη και ορκιζόμενος πίστη στα βενετικά απελευθερωτήρια όπλα.²⁷ Τότε, μάλιστα, ο ιεράρχης πρόσφερε ετήσια εισφορά 200 ρεαλίων στο Δημόσιο Ταμείο για τις ανάγκες των κυρίαρχων.²⁸ Ο Σίλβεστρος απεβίωσε στο λιμό του 1687²⁹ και τον διαδέχθηκε ο πρώην Ευρίπου Αμβρόσιος. Στο μεσοδιάστημα μεταξύ του θανάτου του Σιλβέστρου και της εκλογής του Αμβροσίου, τη μητρόπολη κατείχε προεδρικώς ο Αθηνών Μακάριος Πελεκάνος.³⁰

Ο βίος και η πολιτεία του Αμβροσίου³¹ στη μητρόπολη Ναυπλίου και

24. Παΐζη-Αποστολοπούλου, *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξουσίας*, σσ. 122-123.

25. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Τακτικόν των Ορθοδόξων Εκκλησιών της Ανατολής», 471· Π. Γ. Ζερλέντης, *Η εν Πελοποννήσω ελληνική εκκλησία επί Ενετών, έτεσι 1685-1715*, Αθήνα 1921 (αναστ. έκδ. Αθήνα 1985), σσ. 26-27· Ατέσης, «Επισκοπικοί κατάλογοι», 20· G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis. Series Episcoporum Ecclesiarum Christianorum Orientalium, I Patriarchatus Constantinopolitanus*, Πάντοβα 1988, σ. 515· Γριτσόπουλος, *Η Εκκλησία*, σσ. 145-146.

26. Βλ. αναλυτικά Μ. Γ. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ναύπλιο 1975³, σσ. 110-111.

27. Κ. Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικών Δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Αθήνα 1869 (αναστ. έκδ. Αθήνα 1995), σ. 351. Το αντίστοιχο συνέβη και με τον ορθόδοξο κλήρο της Χίου, όταν υποδέχθηκε ως ελευθερωτή τον Antonio Zeno. Βλ. Ι. Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας*, τ. Α', χ.τ. 1997², σ. 95.

28. Κ. Ντόκος, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήνα 1975, σ. 11 σημ. 1.

29. Για το λιμό - πανώλη της εποχής βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Στοιχεία για την πανώλη του 1687/1688 στην Πελοπόννησο», *Η εκστρατεία του Morosini και το "Regno di Morea"*, επιμ. Χάρις Καλλιγά, Αθήνα 1998, σσ. 165-180.

30. Βλ. υπογραφή του σε σχετικό έγγραφο που δημοσίευσε η Νίκη Γ. Τσελέντη, «Οι καμπάνες του Ναυπλίου στη Βενετία (1540-1693)», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), 242-243 σημ. 30.

31. Δέσποινα Σ. Μιχάλαγα, «Ο Ναυπλίου και Άργους Αμβρόσιος και οι εκκλησιαστικές του περιπέτειες. (Συμβολή στην προσωπικότητα του ιεράρχη από αδημοσίευτα έγγραφα της β' βενετικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο)», *Πελοποννησιακά* 29 (2007-2008), 129-178, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Άργους παρουσιάζουν όλα τα χαρακτηριστικά της απεμπόλησης της υποταγής προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο και της διάθεσης αυτονομίας και υπαγωγής στο πολιτειακό σύστημα της Βενετίας. Ο ιεράρχης, αρχικά εγκατέλειψε τη μητρόπολη Ευρίπου με μέρος του ποιμνίου του, αφήνοντας άλλους στο έλεος των Οθωμανών.³² Όταν έφθασε στο Ναύπλιο διεκδίκησε τα οφέλη της βενετικής Πολιτείας και παράλληλα συμμετείχε σε Ενωτικές συζητήσεις.³³ Μετά το θάνατο του Ναυπλίου και Άργους Σιλβέστρου κατόρθωσε να ανέλθει στο μητροπολιτικό θρόνο της πρωτεύουσας του Regno di Morea με τη βενετική υποστήριξη, χωρίς εκλογή ή άδεια του Πατριαρχείου και για το λόγο αυτό του επιβλήθηκε επιτίμιο. Ο πατριάρχης Καλλίνικος Β΄ (γ΄ 1694-1702)³⁴ δέχθηκε τη συγνώμη του και αναγνώρισε τη μετάθεσή του.³⁵ Ο πατριάρχης Γαβριήλ Γ΄ (1702-1707)³⁶ όμως, τον έθεσε σε ακοινωνησία επειδή παραβίασε τους Ιερούς Κανόνες: *συνεισάκτω γυναικί συνδιαιτοίσας*,³⁷ αλλά και επειδή χειροτονούσε και προβίβαζε *εἰς τὸ τῆς ἱερωσύνης ἀξίωμα τοὺς ἀπὸ*

32. Βλ. Χρυσόστομος Θέμελης, *Η Ιερά Μητρόπολις Ευρίπου δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα 1952, σσ. 42-44. Επίσης Ντόκος, *Η Στερεά Ελλάς*, σ. 105 σημ. 2. Για την πολιορκία της Χαλκίδας βλ. Χριστίνα Ε. Παπακώστα, «Η πολιορκία της Χαλκίδας το 1688 μέσα από τα στρατιωτικά ημερολόγια (ιστορικό πλαίσιο)», *Βενετία – Εύβοια. Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε*, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου - Χριστίνα Ε. Παπακώστα, Βενετία – Αθήνα 2006, σσ. 347-371, όπου και η σχετική, σύγχρονη βιβλιογραφία.

33. Για το ζήτημα και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Μιχάλαγα, *Συμβολή*, σσ. 217-220, 252-255· Μιχάλαγα, «Ο Ναυπλίου και Άργους Αμβρόσιος», 173-175.

34. Για την προσωπικότητα και το έργο του βλ. Χ. Π. Καραπιπέρη, *Καλλίνικος Β΄ ο Ακαρνάν*, Αθήνα 1958· Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Καλλίνικος Β΄», *ΘΗΕ* 7 (1965), στήλ. 246-247, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Επίσης γενικά Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες*, σσ. 484-491· Α. Κομνηνός-Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα, βιβλίων Η΄, Θ΄ και Ι΄ ήτοι: Τα μετά την Άλωση (1453-1789)...*, Κωνσταντινούπολη 1870 (αναστ. έκδ. Αθήνα 1972), σσ. 198-239.

35. Σ. Π. Λάμπρος, «Συνοδικόν γράμμα του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου», *ΝΕ* 9 (1912), 178-181. Επίσης Λάμπρος, «Σημειώσεις περί της εν Πελοποννήσω βενετοκρατίας», 367-368· Χρυσόστομος Θέμελης, *Η Ιερά Μητρόπολις Ευρίπου*, σσ. 42-43.

36. Για την προσωπικότητα και το έργο του βλ. γενικά σε Κομνηνός-Υψηλάντης, *Τα μετά την Άλωση*, σσ. 241-245, 267· Γεδεών, 492-495. Επίσης Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Γαβριήλ Γ΄», *ΘΗΕ* 4 (1964), στήλ. 110-111, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

37. Για τους συνεισάκτους βλ. Ι. Α. Παναγιωτόπουλος, *Συνεισάκτοι. Το ζήτημα των Συνεισάκτων στην Αρχαία Εκκλησία*, Αθήνα 2000, όπου η νεώτερη βιβλιογραφία για το θέμα.

ἄλλης ἐπαρχίας τυγχάνοντας διὰ φιλοχρηματίαν, ... προσέτι ἀμαθεῖς τινας, καὶ χυδαίους, καὶ ὡς εἶπεῖν ἀναλφαβήτους, καὶ τὰ ἱερὰ τῆς Ἐκκλησίας γράμματα καλῶς μὴ μεμαθηκότας, μάλιστα δε ἐν μίᾳ καὶ τῇ αὐτῇ λειτουργίᾳ δύο ἱερέων ἢ καὶ ἱεροδιακόνων.³⁸ Ο Αμβρόσιος δεν ζήτησε συγχώρηση για τις πράξεις του και έδειξε ότι αγνοεί τη Μεγάλη Εκκλησία, δημιουργώντας ένα ακόμη ζήτημα με τη συλλογή των πατριαρχικών δικαίων από την Πελοπόννησο. Είναι γνωστό το ζήτημα της διακίνησης της πατριαρχικής αλληλογραφίας και η απαγόρευση της αποστολής χρημάτων στην Κωνσταντινούπολη. Μάλιστα, σύμφωνα με αναφορά του Γενικού Προνοητή Francesco Grimaldi σχετικά με τον Αμβρόσιο, σημειώνεται, ότι το φιλότιμο ήταν κάθε χρόνο, 16 gazzette για κάθε οικογένεια του Ναυπλίου, δύο λίρες για καθεμιά του Άργους και ¼ του ρεαλίου για αυτές του υπόλοιπου διαμερίσματος.³⁹ Μεγάλο μέρος των χρημάτων αυτών κατέληγαν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο⁴⁰ και ο προηγούμενος επιφορτισμένος με το καθήκον της συλλογής, Αθηνών Μελέτιος, είχε επιτύχει την αποστολή του.⁴¹ Στον Αμβρόσιο, είχε επίσης ανατεθεί το ίδιο καθήκον, αλλά πιθανότατα αδιαφόρησε. Όταν, όμως, έφθασε στην Πελοπόννησο ο ιερομόναχος Γρηγόριος, προκειμένου να συλλέξει τις εισφορές, συνελήφθη, οι σχετικές πατριαρχικές επιστολές κατασχέθηκαν και απειλήθηκε η δημιουργία διπλωματικού επεισοδίου. Το Πατριαρχείο κατηγόρησε τον

38. Πρβλ. Δέσποινα Σ. Μιχάλαγα, «Πατριαρχικά γράμματα από τη Β' Βενετοκρατία στην Πελοπόννησο», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* (στο εξής ΕΕΘΣΠΑ) 38 (2003), 653-654· η ίδια, «Ζαχαρίας Μακρής, εκκλησιαστικός παράγων του 18ου αιώνα. (Επιστολές από τη β' βενετοκρατία στην Πελοπόννησο)», ΕΕΘΣΠΑ 39 (2004), 629-631· η ίδια, «Αναφορά του Daniel Dolfin σχετικά με την Ορθόδοξη Εκκλησία στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», ΕΕΘΣΠΑ 41 (2006), 621-622, 629-630· η ίδια, «Ο Ναυπλίου και Άργους Αμβρόσιος», 152-155.

39. Μιχάλαγα, «Ο Ναυπλίου και Άργους Αμβρόσιος», 141-142.

40. Η εκχώρηση του πατριαρχικού αξιώματος και η διατήρησή του από τον Πατριάρχη ήταν, ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα, συνάρτηση οικονομικών προϋποθέσεων. Η επιβολή όμως των δοσιμάτων του Πατριάρχη δημιουργούσε την επιτακτική ανάγκη, για την εκκλησιαστική ηγεσία, εξεύρεσης πρόσθετων οικονομικών πόρων. Τα απαραίτητα αυτά έσοδα ήταν δυνατό να καλυφθούν κυρίως μέσω της επιβολής εισφορών σε εκείνους οι οποίοι τελούσαν κάτω από τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Γενικά βλ. Μιχάλαγα, «Ο Ναυπλίου και Άργους Αμβρόσιος», 158-160, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

41. Για το θέμα βλ. Μιχάλαγα, «Αναφορά του Daniel Dolfin», 612.

κακοαμβρόσιο για το θέμα και ενημέρωσε το ποίμνιό του,⁴² ότι εξαιτίας της διαγωγής του ιεράρχη τους θεωρούνται ακέφαλοι και μάλιστα θα αφορίζεται όποιος τον αναγνωρίζει. Τηρώντας μάλιστα την ακοινωνησία, έκτοτε επικοινωνούσε απευθείας με τους ιερείς της μητροπόλεως Ναυπλίου και Άργους και τους συνδίκους της πόλης, η οποία, παρότι δεν κατονομάζεται, είναι το Ναύπλιο.

Για την προσωπικότητα του Αμβροσίου χαρακτηριστική παραμένει επίσης, η επιστολή - έκκλησή του προς τον Ιεροσολύμων Χρύσανθο Νοταρά⁴³ να ιδρύσει σχολείο στο Άργος⁴⁴ με δικά του έξοδα. Του πρότεινε μάλιστα, ότι θα ήταν δυνατό με διαταγή του Πατριαρχείου, δύο αρχιερείς της Πελοποννήσου να δώσουν 200 ρεάλια για ένα δάσκαλο, ο οποίος θα πήγαινε στη χερσόνησο να διδάξει, προκειμένου να διαφυλάξει τα δόγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας.⁴⁵ Η κίνηση αυτή του Αμβροσίου, από πρώτη άποψη ώθησε σε συμπεράσματα θετικά για το πρόσωπό του. Από άλλη οπτική πλευρά όμως και ειδικά αν συνυπολογισθεί η χρονική στιγμή του αιτήματός του, μετά, δηλαδή, την απαξίωσή του από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, είναι δυνατό να θεωρηθεί άριστη πολιτική κίνηση προκειμένου να προσεταιρισθεί το λόγιο και ισχυρό Πατριάρχη Ιεροσολύμων. Σχετικά με το σχολείο στο Άργος,⁴⁶ αν και υπάρχει πληροφορία ύπαρξής του πριν από τη βενετική κατάκτηση, βέβαιο είναι ότι ιδρύθηκε

42. Μιχάλαγα, «Ο Ναυπλίου και Άργους Αμβρόσιος», 161-164.

43. Για το λόγιο ιεράρχη βλ. Πηνελόπη Στάθη, Χρύσανθος Νοταράς πατριάρχης Ιεροσολύμων. Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1999. Επίσης G. Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821. Η Ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη μεταρρύθμιση*, μτφρ. Γ. Δ. Μεταλληνός, Αθήνα 2005, σσ. 396-399.

44. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 196. Πρβλ. Γ. Α. Χώρας, *Η «Αγία Μονή» Αρείας εν τη εκκλησιαστική και πολιτική ιστορία Ναυπλίου και Άργους*, Αθήνα 1975, σσ. 131-132. Γριτσόπουλος, *Η Εκκλησία*, σ. 156.

45. Μ. Ι. Γεδεών, «Τυπάλδου Στάη συμμαρία (1686-1712)», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 33-34 (1913), 306. Πρβλ. Στάθη, Χρύσανθος Νοταράς, σσ. 224-225.

46. Α. Κ. Πέκιος, *Πνευματική άποψις της Τουρκοκρατούμενης Ελλάδος ήτοι περιεκτικόν διάγραμμα της επί Τουρκοκρατίας διανοητικής του Ελληνικού έθνους καταστάσεως*, Κωνσταντινούπολη 1880 (αναστ. έκδ. Θεσσαλονίκη 1992³), σ. 99· Τ. Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*. (Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου), τ. 1, Αθήνα 1936 (αναστ. έκδ. Αθήνα 1992), σσ. 304-305. Βλ. επίσης Στάθη, Χρύσανθος Νοταράς, σ. 225, όπου υποστηρίζεται ότι η λειτουργία του σχολείου του Άργους είχε πιθανώς ανασταλεί κατά τη διάρκεια της βενετικής κατάκτησης.

μετά το 1790. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης βενετικής κυριαρχίας, εποχή πνευματικής ένδειας⁴⁷ ο Ηλίας Μηνιάτης παρέμεινε στο Ναύπλιο για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την εκλογή του στην επισκοπή Κερνίτ(ζ)σης και Καλαβρύτων, προκειμένου να διδάξει *επιστήμες* στα παιδιά της πόλης, αλλά και του Άργους, όπως αναφέρεται στο σχετικό αίτημα της Κοινοτήτας του Ναυπλίου, η οποία είχε αναλάβει και τη μισθοδοσία του.⁴⁸

Γνωστή είναι ακόμη η εμπλοκή του Αμβροσίου στη διεκδίκηση των ενοριακών δικαιωμάτων του νέου ναού του χωριού Μέρμπακα από το μοναστήρι του Αγίου Θεοδοσίου και το μετόχι του,⁴⁹ τα οποία είχαν παραχωρηθεί⁵⁰ από τους Βενετούς στην οικογένεια Χορτάτση.⁵¹ Στο χωριό Μέρμπακα μάλιστα βρισκόταν η έδρα του μητροπολίτη Ναυπλίου και Άργους μετά το 1715 έως το 1770.⁵²

Ο Αμβρόσιος παρέμενε στο Ναύπλιο κάτω από τη σκέπη των κυρίαρχων. Οι Βενετοί αναγνώριζαν στο πρόσωπό του τον ιεράρχη και ποιμένα της πρωτεύουσας του νεοκατακτημένου Βασιλείου τους και συχνά απευθύνονταν σε εκείνον προκειμένου να διακινήθούν οι διαταγές τους⁵³ σε ολόκληρη την Πελοπόννησο.

47. Έλλειψη λογίων παρατηρεί ο Alessandro Pini. Βλ. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini*, σ. 17. Οι λόγιοι της εποχής δεν είχαν την πνευματική εμβέλεια των ομοτέχνων τους του 16ου αιώνα, αλλά παρόλα αυτά στην Πελοπόννησο εντοπίζονται δύο σημαντικές προσωπικότητες, ο Αθηνών Μελέτιος Μήτρου (1661-1714) και ο Κερνίτ(ζ)σης Ηλίας Μηνιάτης (1669-1714), οι οποίοι δίδασκαν στο Ναύπλιο. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία*, σσ. 132-134.

48. Μαρία Μονδέλου, «Νέες ειδήσεις για τον Ηλία Μηνιάτη», *Θησαυρίσματα* 25 (1995), 331-332.

49. Μ. Ι. Μανούσακας, «Τα έγγραφα των Χορτάτσηδων της Σμύρνης (Συλλογή Whittall)», *Μικρασιατικά Χρονικά* 10 (1963), 15-42· Γριτσόπουλος, *Η Εκκλησία*, σσ. 146-149. Για την περιοχή, το μοναστήρι και το μετόχι του βλ. Βούλα Κόντη, «Αργολικά Σημειώματα», *Σύμμεικτα* 9^Α (1994), 259-268.

50. Για το θεσμό της επικαρπίας μονών (*Investitura*) από την άποψη της ιστορίας του δικαίου βλ. Ν. Ι. Πανατζόπουλος, «Τιμαριωτισμός εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας», *Πρακτικά Γ΄ Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. 2, Αθήνα 1969, σσ. 155-195.

51. Για την οικογένεια γενικά βλ. P. Topping, «A cretan family in exile. The Chortatsai in Argolis 1688-1715», *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σσ. 525-530, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

52. Βλ. Βέης, «Συμβολές στην Εκκλησιαστική Γεωγραφία Ελλάδος», 302.

53. Μιχάλαγα, «Ο Ναυπλίου και Άργους Αμβρόσιος», 173.

Μετά την καθαίρεση του Αμβροσίου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, θεωρείται ότι επίτροπος της μητρόπολης Ναυπλίου και Άργους ήταν ο πρωτέκδικος Ναυπλίας Ιωάννης Κληματαράς.⁵⁴ Ο Αμβρόσιος αιχμαλωτίσθηκε στο Ναύπλιο κατά την οθωμανική ανακατάληψη⁵⁵ της πόλης και μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁶ Επόμενος μητροπολίτης, πρώτος της δεύτερης οθωμανοκρατίας, εμφανίζεται, το 1720, ο Μελέτιος, ενώ το 1724 υπάρχει μνεία του Γαβριήλ Ταταράκη ως πρώην Ναυπλίου και Άργους.⁵⁷

Οι Βενετοί όμως, όταν κατέλαβαν την Πελοπόννησο, προσπάθησαν να ανασυστήσουν τη λατινική ιεραρχία και αν και συχνά θεωρείται ότι ίδρυσαν τέσσερις επισκοπές,⁵⁸ γεγονός είναι ότι ίδρυσαν επισκοπές στις τέσσερις επαρχίες του Βασιλείου.⁵⁹ Την εποχή εκείνη η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία στην Πελοπόννησο είχε:

54. Πρβλ. Σ. Π. Λάμπρος, «Έλεγχος ιστορικών εγγράφων περί διαφόρων ελληνικών χωρών εν τω Δημοσίῳ Αρχείῳ της Βενετίας», ΝΕ 11 (1914), 456· Μιχάλαγα, «Ο Ναυπλίου και Άργους Αμβρόσιος», 151.

55. Σκηνές σφαγής και λεηλασίας εκτυλίχθηκαν τότε, παρά τις διαταγές του μεγάλου βεζίρη. Ανάμεσα στους νεκρούς κειτόταν σφαγιασμένος ο ρωμαιοκαθολικός αρχιεπίσκοπος Κορίνθου Angelo Maria Carlini και στους αιχμαλώτους ο πρώην Ναυπλίου Αμβρόσιος. Πρβλ. Σ. Δε Βιάζης, «Ιστορικά σημειώσεις περί των Δυτικών εν Πελοποννήσῳ επί Ενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας (1685-1800)», *Παρνασσός* 17 (1895), 715 σημ. 1. Για τα πολεμικά γεγονότα βλ. ενδεικτικά Μ. Β. Σακελλαρίου, «Η ανάκτησις της Πελοποννήσου υπό των Τούρκων εν έτει 1715», *Ελληνικά* 9 (1936), 229-235· Ευτυχία Δ. Λιάτα «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλίου στους Τούρκους (9 Ιούλη 1715)», *Μνήμων* 5 (1975), 101-156· Κ. Α. Βακαλόπουλος, «Νέες ειδήσεις για την πτώση του Ναυπλίου στα 1715», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), 269-277· Δ. Χατζόπουλος, *Ο τελευταίος Βενετο-Οθωμανικός πόλεμος 1714-1718*, Αθήνα 2002, σσ. 132-158.

56. Βλ. έγγραφο όπου υπογράφει ως ... 'Ο ταπινὸς πρόη μητροπολίτης ναυπλίου ανβρόσιος... από το προσεισμικό Αρχιεπισκοπείο Ζακύνθου, το οποίο δημοσίευσε ο Λ. Χ. Ζώης, «Εκκλησιαστικά έγγραφα. Μητροπολίτης Ναυπλίου αιχμάλωτος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 31 (1911), 205.

57. Ατέσης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, σ. 20.

58. Βλ. ενδεικτικά Ζερλέντης, *Η εν Πελοποννήσῳ ελληνική εκκλησία*, σσ. 5, 14· Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών*, Πάτρα 1959, 172· Αγγελική Πανοπούλου, «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», επιμ. Χρύσα Μαλτέζου, *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού*, Αθήνα 1993, σ. 294.

59. L. von Ranke, «Οι Βενετοί εις την Πελοπόννησον (1685-1715)», μτφρ. Π. Καλλιγιάς, *Ερανιστής* 1 (1842), 853. Πρβλ. Ντόκος, *Η Στερεά Ελλάς*, σ. 110 σημ. 2.

- α' την αρχιεπισκοπή Κορίνθου, με υποκείμενες τις επισκοπές Άργους και Ναυπλίου και
- β' την αρχιεπισκοπή Πατρών, με υποκείμενες τις επισκοπές Αμυκλών, Ανδραβίδας, Κορώνης, Λακεδαιμονίας, Μεθώνης και Ωλένης.

Οι εκλογές των ρωμαιοκαθολικών ιεραρχών διενεργούνταν στη Ρώμη, χωρίς ανάμειξη της Βενετίας. Ήταν μάλιστα πρόσκομμα στη βενετική πολιτική το γεγονός ότι ενώ η Βενετική Γερουσία αποφάσιζε για λογαριασμό των Ορθοδόξων, για τους Λατίνους έπρεπε να στοιχείται με την Αγία Έδρα.⁶⁰

Στις επισκοπικές έδρες της Πελοποννήσου εκλέχθηκαν ιεράρχες, από τους οποίους όμως οι περισσότεροι δεν έφθασαν ποτέ στη χερσόνησο. Ένας από αυτούς είναι και ο επίσκοπος Argensis ή Argolicensis⁶¹ Bernardinus della Chiesa ή «a Venetiis» (1680-1698).⁶² Ο Bernardin della Chiesa γεννήθηκε στη Βενετία το 1644 και πέθανε στην Κίνα το 1721. Φραγκισκανός μοναχός στην Ασίζη, ηγούμενος της μονής του Orvieto, κρίθηκε άξιος να μεταβεί στη μακρινή χώρα σε εποχή άνθησης της ιεραποστολής. Το 1680 χειροτονήθηκε τιτουλάριος επίσκοπος Αργολίδας και

60. G. Cozzi, «La Repubblica di Venezia in Morea: un diritto per il nuovo Regno (1687-1715)», *L'età dei Lumi. Studi storici sul Settecento in onore di Franco Venturi*, II, Νάπολη 1985, σσ. 758-759. Ήδη από τη Σύνοδο του Trento (1563) ενώ είχε επαναβεβαιωθεί η γενική κυριαρχία της παπικής εκκλησίας στη χριστιανοσύνη, παράλληλα είχε κατοχυρωθεί το δικαίωμα των κυρίαρχων κρατών να εφαρμόζουν τους δικούς τους νόμους σε θρησκευτικά όπως και σε κοσμικά ζητήματα. Μάλιστα η Βενετία μπορούσε να καυχάται ότι είχε συμβάλλει στη λήψη της σχετικής απόφασης. Πρβλ. J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, μτφρ. Δ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1993, σ. 448. Βλ. επίσης ενδεικτικά Κ. Ντόκος, «Η εφαρμογή των αποφάσεων της συνόδου του Trento και η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου», *Κύπρος - Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες*, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, Βενετία 2002, σσ. 209-216· Σ. Μπίρταχας, «Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμιση στα Ιόνια νησιά», *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο*, τ. 1, Αθήνα 2004, σσ. 513-525.

61. C. Eubel, *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi*, V (1667-1730), επιμ. Remigium Ritzler - Pirminum Seffrin, Patavii 1942, σ. 98.

62. A. Van Den Wyngaert, «Bernardin della Chiesa», *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* 8, Παρίσι 1935, 787-788. Το γεγονός ότι δεν παρουσιάστηκε στην έδρα του, είναι πιθανότατα η αιτία της μη αναφοράς σε αυτόν από G. Hofmann, «La Chiesa Cattolica in Grecia (1600-1830)», *Orientalia Christiana Periodica* 2 (1936), 164-190, 395-436.

το 1693 κατείχε την έδρα της Νανκίν, ενώ με βούλλα του 1696, η οποία όμως έφθασε στην Κίνα το 1700, ονομάστηκε επίσκοπος Πεκίνου. Επόμενος τιτουλάριος επίσκοπος Αργολίδος, ονομάστηκε, πολύ αργότερα, ο Jean Schmeinder, το 1800. Ας διευκρινισθεί στο σημείο αυτό, ότι ο ρωμαιοκαθολικός αρχιεπίσκοπος, ο οποίος έδρευε στο Ναύπλιο έφερε τον τίτλο του Κορίνθου. Σύμφωνα, άλλωστε με τους Ιερούς Κανόνες, απαγορεύεται δύο επίσκοποι με τον ίδιο τίτλο να συνυπάρχουν στην ίδια πόλη.

Στο Άργος, εκτός από την επίσημη ιεραρχία, υπήρχαν απλοί ιερείς του ορθόδοξου δόγματος, και σύμφωνα με διάφορα απογραφικά στοιχεία, δεν υπήρχαν μοναχοί.⁶³ Κέντρο του μοναχισμού, ανδρικού και γυναικείου, αποτελούσε η ΒΔ Πελοπόννησος, ενώ ακολουθούσαν οι περιοχές Μυστρά, Κορίνθου και Ναυπλίου. Παρατηρείται, η πλήρης απουσία του στις περιοχές Άργους, Έλους, Κορώνης, Ναυαρίνου, Φαναρίου και Χρυ-

63. Τα απογραφικά στοιχεία αφορούν σε ολόκληρη την επαρχία της Romania και το Άργος εμφανίζει μηδενικά αποτελέσματα. Τα δεδομένα προέρχονται από τη δημοσιευμένη απογραφή σε: Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1987, σσ. 234-289, σε περαιτέρω δική μας επεξεργασία:

Territorii	Άνδρες							Γυναίκες					Γερόντισες	Άνδρες Σύνολο	Γυναίκες Σύνολο
	Μονές	1-16	16-30	30-40	40-50	50-60	Γέροντες	1-16	16-30	30-40	40-50				
Romania	12	11	71	37	30	23	22	-	-	-	-	-	194	-	
Corinto	19	22	68	32	23	21	35	1	-	1	-	-	201	2	
Tripolizza	7	4	20	13	14	6	7	-	-	-	-	2	64	2	
Argos	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Zacogna	1	-	1	2	2	-	2	-	-	-	-	-	7	-	
Σύνολο	39	37	160	84	69	50	66	1	-	1	-	2	466	4	

Από άλλο σύγχρονο (1700) αρχειακό τεκμήριο αντλώντας η Ευτυχία Λιάτα, αναφερόμενη στην Provincia di Romania, παραδίδει το συνολικό αριθμό των 39 μοναστηριών, παρουσιάζοντας όμως τον αριθμό των μοναχών συνολικά σε 470. Βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αι. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Αθήνα 2002, σ. 103 σημ. 157. Πρβλ. Σ. Δ. Λουκάτος, «Πολιτειογραφικά της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Βενετοκρατία (τέλη ΙΖ' αιώνα)», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 3, Αθήνα 1987-1988, σ. 210, όπου τα επεξεργασμένα στοιχεία της *Breve Descrittione del Regno di Morea* για την Εκκλησία.

οάφων. Στην απογραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας⁶⁴ όμως, στην περιοχή του Άργους αναφέρονται μοναστήρια⁶⁵ και το γεγονός αυτό ωθεί στο συμπέρασμα ότι ο απογραφέας, στην πράξη, δεν διαχώρισε τους μοναχούς της περιοχής του Ναυπλίου από αυτούς του Άργους, αφού είναι άλλωστε γνωστή η δυσκολία καθορισμού των ορίων⁶⁶ των εκκλησιαστικών διοικήσεων.

64. Η απογραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας, την οποία διέταξε ο Γενικός Προνοητής Francesco Grimani το 1696, αφορούσε και τον αριθμό των κατοίκων ανά ενορία, σύμφωνα με το σχήμα: οικογένειες, άνδρες και γυναίκες, άγαμοι και έγγαμοι, αγόρια και κορίτσια, χωρίς ένδειξη ηλικίας, αλλά με διάκριση μεταξύ ντόπιων και μεταναστών. Τα στοιχεία, που συλλέχθηκαν από τον τοπικό κλήρο, συνόδευαν τον κατάλογο των περιουσιακών στοιχείων των ενοριών. Τα σχετικά έγγραφα καλύπτουν ολόκληρη τη χερσόνησο. Πρβλ. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, σ. 137 σημ. 2. Επεξεργασμένα στοιχεία για την περιοχή του Άργους βλ. Λιάτα, *Αργεία γη*, σ. 40.

65. Για την εκκλησιαστική περιουσία της Πελοποννήσου βλ. Κ. Ντόκος, «Η εν Πελοποννήσω εκκλησιαστική περιουσία κατά την περίοδο της Β' Ενετοκρατίας. Ανέκδοτα έγγραφα εκ των Αρχείων Ενετίας», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* (στο εξής B-NJ) 21 (1976), 43-168, 22 (1985), 286-374. Επίσης Μιχάλαγα, *Συμβολή*, σσ. 344-361, 387-451. Τα παρακάτω δεδομένα για το Άργος και την περιοχή του προέρχονται από την τελευταία έκδοση σε περαιτέρω δική μας επεξεργασία: *Monasterio, di S. Demetrio, Monasterio, della Madonna in loco della Nerazia, Monasterio di S. Michel, e Gabriel, Arcangelli, nel loco Dhimena, con tre Chiese, due S. Zorzi, et una S. Andrea, Monasterio di S. Mercurio, apresso la Villa, Liguria, Monasterio della Madonna Agnonda, Monasterio della Madonna Tallandi con due Chiese, una del Redentor, e l'altra di S. Biasio, Monasterio di S. Theodosio nella Villa Merbaca, Monasterio di S. Demetrio sta Risocastella, Monasterio di Santa Moni, di raggione del Sancto Sepolcro, Monasterio di S. Salvador, à Caretona, e sua Capella S. Giovanni Battista, Monasterio di S. Demetrio Augo, con sue Capelle, cioè, S. Salvatorore, S. Elia, La Madonna, Santa Chiriachi, è Santa Pelagia.*

66. Η προσπάθεια των Βενετών να απογράψουν τη νέα κτήση παρουσιάζεται συνεπώς στις αρχές της και στο μεγαλύτερο μέρος της ακριβής, αν και εξαιτίας της άγνοιας των ορίων των περιοχών που μελετούσαν, οι βενετοί αξιωματούχοι συχνά λαθεύουν. Σοφία Α. Αντωνιάδη, «Συμβολή στην ιστορία της Πελοποννήσου κατά τον 17ον αιώνα. Το Αρχείο Grimani», *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τ. 3, Αθήνα 1966, σ. 163. Το ζήτημα των διοικητικών ορίων των επισκοπών αποτελούσε επίσης πολύπλοκο πρόβλημα, αφού η έκτασή τους ήταν ανισομερής, συχνά διαιρούνταν περιοχές, ολόκληρες πόλεις ή και χωριά αφαιρούνταν από κάποια επισκοπή ή μητρόπολη προκειμένου να παραχωρηθούν προς ζωάρκειαν σχολάζοντος αρχιερέα, μετά το θάνατο του οποίου συνενώνονταν και πάλι ή παραχωρούνταν σε άλλον. Μόνη αρμόδια για τον καθορισμό και την αναγνώριση των ορίων των μητροπόλεων, αρχιεπισκοπών και επισκοπών του Οικουμενικού Θρόνου ήταν η πατριαρχική σύνοδος, η οποία εξέδιδε σχετικό συνοδικό

Η βενετική Πολιτεία, παραμένοντας κυρίαρχη και στα πνευματικά ζητήματα, απέγραφε συχνά και τους ρωμαιοκαθολικούς ιερωμένους, όπως επίσης κατέγραφε τις παραχωρήσεις σε αυτούς, καθώς και τη μισθοδοσία τους.⁶⁷ Σύμφωνα με μια τέτοια απογραφή, το 1704, στο Άργος υπήρχε ένας μόνο Μινόριτης μοναχός από τους οκτώ συνολικά σε ολόκληρη τη χερσόνησο.⁶⁸

Χρειάζεται επίσης να αναφερθεί ότι στις αναλυτικές απογραφικές καταστάσεις εμφανίζονται ορισμένες φορές τα ονόματα των ενοριακών εφημερίων, όπως επίσης επισημαίνονται οι ενοριακοί⁶⁹ ή συνοικιακοί ναοί.⁷⁰ Παράλληλα, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του *Catastico Ordinario*,⁷¹ που δημοσίευσε η Ευτυχία Λιάτα, στο Άργος μόνον, υπήρχαν 12 ορθόδοξοι, 2 λατινικοί και 18 κατεστραμμένοι ναοί, οι οποίοι, αν

τόμο. Πρβλ. Ι. Ε. Αναστασίου, «Αι ενορίαι της Ελληνικής Εκκλησίας κατά την διάρκεια του ΙΗ' αιώνας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 22 (1977), 10· Π. Ι. Ακανθόπουλος, *Η ιστορία των ενοριών του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 19, 22, 23-24, 28, 42. Το όλο θέμα ξένιζε επίσης τους Βενετούς, οι οποίοι θεωρούσαν ότι θα θεράπευαν το πρόβλημα με τη σύνταξη του Κτηματολογίου. Βλ. Δέσποινα Σ. Μιχάλαγα, «Νικόδημος Βαβατενής ο κακόδοξος λόγιος επίσκοπος Έλους», *ΕΕΘΣΠΑ* 43 (2008), (υπό έκδοση). Ανάλογο ζήτημα σε Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Το βόρειον όριον της εδαφικής δικαιοδοσίας της εκκλησίας της Ηλείας», *Εις μνήμην επισκόπου Αθανασίου Βασιλοπούλου, μητροπολίτου Ηλείας-Ωλένης* (1968-1981), χ.τ.χ., σσ. 145-157.

67. Πρβλ. π.χ. Δε Βιάζης, «Ιστορικά σημειώσεις», 614· Σ. Λάμπρος, «Σημειώσεις περί της εν Πελοποννήσω βενετοκρατίας», *ΝΕ* 20 (1926), 350· Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών*, σσ. 172-173.

68. Μιχάλαγα, *Συμβολή*, σ. 377.

69. Οι μικρότερες διοικητικές μονάδες ήταν οι ενορίες, οι οποίες διακρίνονταν σε αστικές και αγροτικές. Οι πόλεις, ανάλογα με τον πληθυσμό τους, διαιρούνταν σε ενορίες και ο ενοριακός ναός περιλάμβανε ορισμένο αριθμό σπιτιών, τα οποία βρίσκονταν στην περιοχή του. Σε εκτεταμένη αστική ενορία ήταν δυνατό να υπάρχουν περισσότεροι από ένας εφημέριοι, ενώ στην ύπαιθρο σε κάθε χωριό υπήρχε ναός, γύρω από τον οποίο συγκροτούταν η ενορία, εκτός από τα μεγαλύτερα χωριά, τα οποία χωρίζονταν σε δύο ενορίες. Βλ. Αναστασίου, «Αι ενορίαι της Ελληνικής Εκκλησίας», 10. Για το Άργος και την περιοχή του βλ. Ντόκος, *Η Στερεά Ελλάς*, σ. 103 σημ. 6-104, 105 σημ. 5-106, 116 σημ. 3.

70. Βλ. ενδεικτικά Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, σσ. 235-240, 245-246, 248, 254, 256, 264, 275.

71. Πλήρη αποτίμηση του Κτηματολογίου του Ναυπλίου (*Catastico Ordinario* και *Catastico Particolare*) βλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του και ιδιαίτερα για εκκλησιαστικά θέματα* σσ. 27, 49 σημ. 67, 83-84.

και δεν σημειώνεται, ήταν μάλλον ορθόδοξοι, ενώ στην περίπτωση των τζαμιών αναφέρονται 2 σε καλή κατάσταση και 3 κατεστραμμένα.

Η θρησκευτική ανοχή των Βενετών ωφέλησε την ανοικοδόμηση και αγιογράφηση ναών και μονών στην Πελοπόννησο, αφού οι νέοι κυρίαρχοι δεν αντιτάχθηκαν στην ίδρυση ή κατασκευή νέων,⁷² ούτε και στην επισκευή των κατεστραμμένων.⁷³ Κατά τη διάρκεια της βενετικής κατάκτησης, η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική παρουσιάζει αξιόλογα έργα.⁷⁴ Το 1699 λοιπόν, ανοικοδομήθηκε στο Άργος ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, πάνω στα ερείπια παλαιότερου μεσοβυζαντινού ναού με την ίδια τυπολογία. Γνωστός αγιογράφος φορητών εικόνων είναι ο Αργεῖος Νατάλιος, δύο έργα του οποίου σώζονται στο ναό του Ελκομένου στη Μονεμβασία, ενώ έργα του ιερέα και οικονόμου του Άργους, Ιωάννη, βρίσκονται στο ναό του Αγίου Δημητρίου της Τροιζήνας και στη μονή της Κοιμήσεως Θεοτόκου στα Τρίκαλα Κορινθίας.

Στα πλαίσια της ενδυνάμωσης του λατινικού δόγματος, χάριν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Γαληνοτάτης, εντάσσεται η πρόταση του Γενικού Προνοη-

72. Πρβλ. Μανούσακας, «Τα έγγραφα των Χορτάσηδων», 24, όπου το διάταγμα - άδεια οικοδόμησης ενοριακού ναού στο χωριό Μέρμπακα και 36 για την προϊστορία της οικοδομής.

73. Γενικά για τη στάση των Οθωμανών σχετικά με την ανοικοδόμηση ή επισκευή ναών βλ. Άμαντος, «Οι προνομιακοί ορισμοί του μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών», *Ελληνικά* 9 (1936), 103-166· Κομνηνός-Υψηλάντης, *Τα μετά την Άλωση*, σ. 202, όπου ανιχνεύεται η πληροφορία ότι το 1690 επετράπη η ανοικοδόμηση ναών. Πρβλ. Κ. Γ. Γιακουμής, «Το νομικό πλαίσιο της ναοδομικής δραστηριότητας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι τις μεταρρυθμίσεις Τανζιμάτ και η επιρροή του στη διαμόρφωση της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής», *Β' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος & Κύπρου*, Αθήνα 2000, σσ. 218-221.

74. Για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της εποχής γενικά και ειδικότερα για τα μνημεία της Αργολίδας βλ. ενδεικτικά Κονιδάρης, «Άργους και Ναυπλίου», 44· Ευ. Στίκας, «Η εν Αργολίδι Μονή Αγνούντος», *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον*, τ. 2, Αθήνα 1966, σσ. 309-319· Χ. Μπούρας, «Βενετική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 4 (1970), 78-83· Σ. Κοκκίνης, *Τα μοναστήρια της Ελλάδος*, Αθήνα 1976, σσ. 85-123· Γ. Προκοπίου, «Ο ναός των Ταξιαρχών στην Ερμιόνη», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 4, Αθήνα 1993, σσ. 153-162· Γριτσόπουλος, *Η Εκκλησία*, σσ. 157-165· Μαρία-Ελευθερία Γ. Γιατράκου, *Η Ιερά Μονή Αγίου Δημητρίου Καρακαλά ή Ξηροκαστελλίου*, Αθήνα 1999, σσ. 60-61· Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή & Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001· Κ. Ασλανίδης - Χριστίνα Πινάτση, «Τρεις εκκλησίες της Β' Ενετοκρατίας στο Λυγουριό», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 6, Αθήνα 2002, σσ. 13-32.

τή Francesco Grimani⁷⁵ για την οργάνωση ή ίδρυση ευαγών ιδρυμάτων στην Πελοπόννησο. Πρότεινε την ίδρυση 25 ρωμαιοκαθολικών μονών, ανάμεσα στις οποίες μία στο Άργος, πρόταση η οποία μάλλον δεν υλοποιήθηκε ποτέ.

Στη διάρκεια των βενετο-οθωμανικών συγκρούσεων το Άργος έγινε πολεμικό θέατρο και για τον λόγο αυτό υπέστη καταστροφές, με αποτέλεσμα να παραμείνει αγροτικό,⁷⁶ σε αντίθεση με τον αστικό χαρακτήρα της πρωτεύουσας Ναυπλίου. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από το λογιστικό κατάστιχο της εκκλησιαστικής περιουσίας, σύμφωνα με το οποίο, στην περιοχή του Ναυπλίου η Ορθόδοξη Εκκλησία κατείχε σημαντικότερη αστική περιουσία από αυτήν του Άργους, όπου υπερίσχυε αισθητά η αγροτική. Το 1700 επιχειρήθηκε πλήρης αποδελτίωση της εκκλησιαστικής περιουσίας⁷⁷ και καταχώρησή της σε συγκεντρωτικό λογιστικό κατάστιχο.⁷⁸ Οι πληροφορίες από όλες τις περιοχές ταξινομήθηκαν σε έναν πίνακα, ο οποίος περιείχε, σε ομάδες, όλες τις κατηγορίες οικονομικού ενδιαφέροντος.⁷⁹ Με την έννοια αυτή, καταγράφηκαν ως ξεχωριστές μονάδες οι ναοί και οι μονές κάθε διοικητικού διαμερίσματος, χωρίς να

75. Βλ. Μιχάλαγα, *Συμβολή*, σ. 258 σημ. 199.

76. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, σ. 53· Λιάτα, «Όψεις της κοινωνίας τ' Αναπλιού», σ. 250.

77. Έως το 1700 συνέχιζονταν οι απογραφές, με συμπληρωματικά στοιχεία, αφού κάποιοι ιερωμένοι, παρά τις τέσσερις εντολές, δεν ευπειθούσαν ή δεν είχαν κατανοήσει τη διαδικασία. Πρβλ. Κ. Ντόκος, «Η εν Πελοποννήσω εκκλησιαστική περιουσία κατά την περίοδο της Β' Ενετοκρατίας. Ανέκδοτα έγγραφα εκ των Αρχείων Ενετίας», *B-NJ* 22 (1985), 328. Ο Γενικός Προνοητής Fr. Grimani αναφέρεται στην απογραφή αυτή, ενώ υπάρχει μία ακόμη μνεία εκκλησιαστικής απογραφής το 1705. Βλ. Κ. Μέρτζιος – Θ. Παπαδόπουλος, «Ο Μυστράς και η περιφέρειά του εις τα Αρχεία της Βενετίας κατά την Ενετοκρατίαν (1687-1715)», *Λακωνικά Σπουδαί* 12 (1994), 287-290, 346.

78. Μιχάλαγα, *Συμβολή*, σσ. 387-451. Στοιχεία του καταστίχου ή αποσπάσματά του χρησιμοποιήθηκαν από διάφορους ερευνητές, όπως η Γιατράκου, *Η Ιερά Μονή Αγίου Δημητρίου Καρακαλά και η Λιάτα, Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, σσ. 69-70.

79. Τα οικονομικά στοιχεία, χωρίσθηκαν και κατανεμήθηκαν γενικά σε 26 στήλες με τους παρακάτω χαρακτηρισμούς: *Monasterii, Chiese, Case è Celle, Vigne Zappade, Olivari, Terreni per para di Bo, Pezzi di Terreni, Strema di Terreni, Fondi di Case, Case con Botteghe, Capane, Alberi frutiferi, Botteghe, Pezzi di Vigna, Giardini et orti, Macine d'oglio, Torre, Pescere, Molini d' aqua, Molini da vento, Folador di Rasse, Alveari, Uva passa Zapade, Forni, Terreni con Pignieri di sei miglie, Monte con alberi di 4 miglie*.

ληφθεί υπόψη η εκκλησιαστική διαίρεση. Αγνοήθηκαν οι ναοί, οι οποίοι δεν κατείχαν περιουσία, ενώ ιδιαίτερα επισημάνθηκαν τα μετόχια, τα σταυροπήγια και οι ιδιοκτησίες πατρωνείας.⁸⁰ Με τα παραπάνω δεδομένα διευκολύνθηκε η αποτίμηση της περιουσίας κάθε μονάδας ειδικά, αλλά και κάθε επαρχίας. Για παράδειγμα, στην πόλη του Ναυπλίου, την περιοχή της και τα χωριά Κοφίνι, Κούτσι, Μπολάτι, Μανδαλά, Κουρτάκη, Αλμουσάχη κ. ά., δεν καταγράφονται μονές, αλλά μόνον 56 ναοί, ενώ στην περιοχή του Άργους, η οποία όμως περιλαμβάνει επίσης το Δαμαλά, την Πιάδα και την Τσακωνιά, καταγράφονται 30 μονές και 73 ναοί.

Συνοπτικά, είναι δυνατό να ορισθεί η αστική εκκλησιαστική περιουσία, αφού:

- Στο Ναύπλιο υπήρχαν 90 οικίες και κελιά, ενώ στο Άργος 325.
- Επίσης, 8 οικοδομήσιμα οικόπεδα στο Ναύπλιο έναντι 2 του Άργους.
- Ακόμη, 2 οικίες με εργαστήρια στο Ναύπλιο, αλλά καμμία στο Άργος.
- Μία μόνον καλύβα στο Ναύπλιο και καμμία στο Άργος.
- Και τέλος 9 εργαστήρια στο Ναύπλιο και 4 στο Άργος.

Αντίστοιχα παρουσιάζεται η αγροτική εκκλησιαστική περιουσία της περιοχής:

80. *Jus patronati di s. c.* (δημόσιες ή ιδιωτικές πατρωνείες). Για τους ναούς *Jus Patronatum Publicum* και *Privatum* στα Ιόνια νησιά, πρακτική κοινή σε όλες τις βενετοκρατούμενες περιοχές βλ. Σ. Δ. Μπίρταχας, «Οι γνωμοδοτήσεις του Πάολο Σάρπι για την Εκκλησία και τους ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους των Ιόνιων Νησιών», *Εώα και Εσπέρια* 3 (1996-1997), 183 σημ. 9, 188. Ιδιαίτερα στα Κύθηρα, ως τύποι ναών αναφέρονται: Συναδελφικοί ναοί (*Jus Confraternità*), Πατρωνυμικοί ναοί (*Jus Patronatum*) δημόσιοι ή ιδιωτικοί, Σταυροπηγιακοί ναοί, Παρεκκλήσια, Εξωκλήσια, Εξωμόνια και Μοναστήρια. Βλ. Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, Αθήνα 1991, σ. 227. Σύντομη ιστορική αναδρομή για τους ορθόδοξους κτητορικούς ναούς βλ. Σ. Ν. Τρωϊάνος, «Η μεταβίβαση λόγω κληρονομικής διαδοχής δικαιωμάτων επί κτητορικού ναού στην Κέρκυρα. Μερικές παρατηρήσεις», *Το Ιόνιο Οικολογία - Οικονομία - Ρεύματα ιδεών*, επιμ. Παναγιώτα Μοσχονά, Αθήνα 1990, σσ. 316-318. Επίσης Ειρήνη Ανδριώτη - Εμμανουέλα Παπαδοπούλου, «Οι ιδιωτικοί κτητορικοί ναοί στον αγροτικό χώρο της Κέρκυρας», *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο Συνέδριο*, τ. 2, Αθήνα 2004, σσ. 201-223. Για τους Συναδελφικούς ναούς στην Κέρκυρα και σχετική βιβλιογραφία βλ. Σ. Χ. Καρύδης, *Ορθόδοξες Αδελφότητες και Συναδελφικοί ναοί στην Κέρκυρα (15ος - 19ος αι.)*, Αθήνα 2004.

- Υπήρχαν 72 αμπέλια σε αξινάρια στο Ναύπλιο και 1645 στο Άργος.
- Μόνον 325 ελαιόδεντρα στο Ναύπλιο, ενώ 6652 στο Άργος.
- Επίσης 9 γήπεδα στο Ναύπλιο και 25 στο Άργος.
- 65 χωράφια σε στρέμματα στο Ναύπλιο, αλλά 2278 στο Άργος.
- Κανένα χωράφι σε ζευγαριές στο Ναύπλιο, ενώ 101 στο Άργος.
- Ακόμη, 16 σπωροφόρα δένδρα στο Ναύπλιο, έναντι 577 του Άργους.
- Και 5 περιβόλια στο Ναύπλιο, αλλά 22 στο Άργος.
- Μόνο 2 τμήματα αμπελιών στο Ναύπλιο, αλλά παραδόξως κανένα στο Άργος.
- Όμως, 1 ελαιοτριβείο στο Ναύπλιο και 3 στο Άργος.
- Κανένας πύργος στο Ναύπλιο, αλλά 5 στο Άργος.
- Και τέλος, 1 μόνον ιχθυοτροφείο, 16 υδρόμυλοι, 1 ανεμόμυλος, 3 νεροτριβές και 54 μελίσσια στο Άργος.

Και στις δύο περιοχές δεν αναφέρονται σταφιδάμπελα, φούρνοι ή πευκώνες εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας.

Σε αδρές γραμμές, όπως προκύπτει από τα παραπάνω στοιχεία, κατά τη διάρκεια της δεύτερης βενετοκρατίας η εκκλησιαστική ιστορία του Άργους ήταν συνυφασμένη με αυτήν της πρωτεύουσας Ναυπλίου και ακολουθούσε την κοινή μοίρα της Πελοποννήσου.